

УДК 37(477)(092)

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

BORIS GRINCHENKO'S ENLIGHTENMENT ACTIVITY

Н.Л. Родінова

Актуальність дослідження.

Сучасна українська держава потребує об'єктивного та різнобічного розкриття свого минулого через його діячів, які своєю відданою працею для народу, виводили освіту й науку на новий щабель розвитку. Так, підготовлені Б. Грінченком народопроевітні книжки є продовженням традицій національно-освітньої думки з домінуючим значенням світоглядного, естетичного й етичного потенціалу етнопедagogічного погляду українського народу.

Постановка проблеми полягає у розкритті внеску Б. Грінченка у справу підготовки, видання й популяризації доступної просвітницької літератури для дітей та дорослих.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відомі педагоги, історики, етнологи, мовознавці залучені до дослідження багатой спадщини Б. Грінченка, його ролі у розвитку засад української школи, у справі просвітництва народу. Так, проводяться конференції у Києві, Херсоні, Луганську, на яких дослідники ознайомлюють з різними напрямками роботи педагога і науковця; захищено ряд дисертацій, у яких залучено значний комплекс архівних матеріалів; публікується не видана за життя Б. Грінченка спадщина.

Постановка завдання.

Звернення до життєвого шляху, становлення суспільно-політичних поглядів, формування наукових пріоритетів, методики й методології одного із визначних педагогів, етнологів, мовознавців Б. Грінченка

Urgency of the research.

The modern Ukrainian state needs an objective and versatile disclosure of its past through its leaders, who, with their dedicated work for the people, raised education and science to a new level of development. Thus, the national-enlightenment books prepared by B. Grinchenko are a continuation of the national educational traditions thought, with the dominant value of the ideological, aesthetic and moral potential of the ethnopedagogical point of view of the Ukrainian people.

Target setting of the study is to disclose the contribution of B. Grinchenko to the preparation, publication and popularization of accessible enlightenment literature for children and adults.

Actual scientific researches and issues analysis.

Famous educator, historians, ethnologists, and linguists were attracted to the study of the rich heritage of B. Grinchenko. And his role in the further development of the foundations of the Ukrainian school, in the matter of enlightenment the people. So, conferences are held in Kiev, Kherson, Lugansk, at which researchers familiarize participants with different work areas of a teacher and a scientist; a number of dissertations have been defended, in which a significant set of archival materials has been attracted; heritage not published during the life of B. Grinchenko is published.

The research objective. Appeal to the path of life, the formation of socio-political views, the formation of scientific priorities and methodology of one of the eminent educators, ethnologists, linguists, B. Grinchenko, will help to

сприятиме відтворенню більш повної картини розвитку педагогічної думки в Україні в цілому та виявленню основних тенденцій її розвитку, зображенню пошуків національно свідомою інтелігенцією свого місця в суспільному житті на складних перехрестях історичного шляху.

Виклад основних матеріалів.

Б. Грінченко, як гарний знавець української історії, відстоював право України та її народу на власне життя, право отримувати освіту та читати книги рідною мовою. Коло його наукових зацікавлень включало такі гуманітарні дисципліни як: педагогіка, мовознавство, публіцистика, етнографія, історія, літературознавство, бібліографія, музеєзнавство. Якщо скласти список діячів історії і культури, чиї життя та діяльність він досліджував, кому присвятив статтю, рецензію чи некролог, то постане плеяда передових людей того часу. У своїх наукових та публіцистичних дослідках Б. Грінченко насамперед торкався питань усної народної творчості, а також педагогіки, літератури, історії, громадсько-політичного життя.

Наголошено, що видання дешевих книг науково-популярного, фольклорного, біографічного, ужиткового та розважального змісту, утілило в життя ідею Б. Грінченка зі створення української бібліотеки, долучення читачів до української книги та розвитку їх освіти.

Висновки.

Вивчення основоположних ідей видатного науковця й видавця Б. Грінченка дає змогу апелювати до авторитету минулого, надає можливість знайти опору в українській традиції морального й естетичного розвитку, заснованого на кращих надбаннях етнопедагогіки. У зв'язку з останніми подіями у нашій країні більше уваги почали звертати на проблеми

recreate a more complete picture of the pedagogical thought development in Ukraine as a whole and to identify the main trends of its development, to depict the search for a nationally conscious intelligentsia of its place in public life at difficult crossroads of the historical path.

The statement of basic materials. B. Grinchenko, as a good expert in Ukrainian history, defended the right of Ukraine and its people to their own lives, the right to receive education and read books in their native language. His scientific interests included such humanitarian disciplines as: pedagogy, linguistics, journalism, ethnography, history, literary criticism, bibliography, museology. If you compile a list of figures of history and culture, whose lives and activities he investigated, to whom he devoted an article, review or obituary, then a galaxy of advanced people of that time will appear. In scientific and publicistic studies B. Grinchenko primarily concerned the issues of oral folk art, as well as pedagogy, literature, history, social and political life.

It was noted that the cheap book's publication of popular science, folklore, biographical, applied and entertainment content, embodied the idea of B. Grinchenko for the creation of the Ukrainian library, the introduction of readers to the Ukrainian book and the development of their education.

Conclusions. The study of the main ideas of the outstanding scientist and publisher B. Grinchenko allows you to appeal to the authority of the past, gives you the opportunity to find support in the Ukrainian tradition of moral and aesthetic development based on the best achievements of ethnic pedagogy. In connection with the recent events in our country, more attention was paid to the problems of upbringing. Therefore it is so

виховання. Саме тому настільки важливим є звернення до багатющої спадщини педагогів минулого і Б.Грінченка в тому числі, що головну мету свого життя вбачав у пробудженні національної самосвідомості.

Ключові слова. Борис Грінченко, просвітницька діяльність, науково-популярні видання, етнографія, вчителювання, українська мова, листування.

important to appeal to the richest heritage of the teachers of the past, and B. Grichenko, in particular, because he saw the main goal of his life in the awakening of national self-consciousness.

Key Words. Borys Hrinchenko, enlightenment activity, popular science publications, ethnography, teaching, the Ukrainian language, correspondence.

Актуальність теми дослідження. На сучасному етапі розвитку України, як незалежної і демократичної держави, одним із найважливіших завдань є вивчення свого минулого, яке об'єктивно та різнобічно пізнати можливо через його діячів. Історія завжди є персоніфікованою. За будь-яким суспільним явищем або подією завжди стоять конкретні особистості, їхні вчинки. Друга половина XIX – початок XX століття – період кардинальних змін, час напруженої й неоднозначної боротьби свідомої української інтелігенції за долю свого народу, його мову, традиційну та новітню культуру, освітній рівень, це час подальшого утвердження наукових засад історичної та педагогічної науки, формування національних традицій. Особливий інтерес для сучасних дослідників становлять дослідження наукової спадщини видатних постатей. Адже саме через аналіз життя та діяльності конкретних особистостей можна адекватно реконструювати історично достовірне, ідеологічно не заангажоване полотно суспільного життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження наукової, педагогічної, громадської діяльності Б.Грінченка, як і інших визначних представників української інтелігенції другої половини XIX – першої чверті XX століття, у період панування в СРСР радянської тоталітарної системи перебували під неофіційною забороною. Тому лише з кінця 80-х рр. XX ст. створюються необхідні умови для появи нових за змістом та характером наукових праць. Спадщина видатного діяча української науки Б.Грінченка вивчалась різними науковцями. Це, насамперед, дисертаційні дослідження таких авторів, як Н.Зубкова, А.Погрібний, А.Хоптяр та ін. Було перевидано значну частину творчої спадщини Бориса Грінченка, проведено ряд конференцій в Луганську та Херсоні, Києві. Внесок у грінченкознавство залишено О.Неживим, А.Мовчун, Л.Козар, проте й на сьогодні тема залишається відкритою й потребує подальших досліджень.

Постановка завдання. Мета статті – розкрити внесок Б.Грінченка у справу підготовки, видання й популяризації доступної просвітницької літератури для дітей та дорослих.

Виклад основного матеріалу дослідження. Постать Бориса Грінченка в українській історії є унікальною, увійшовши до неї як педагог,

етнограф і фольклорист, бібліограф, мовознавець, перекладач, критик, видавець, освітній і громадський діяч, він був одним з не багатьох, якого з повним правом можна назвати вченим-енциклопедистом за вагомістю та різноманітністю наукових здобутків.

Формування й становлення особистості Б. Грінченка відбувалось у часи безпросвітності українського громадського і культурного життя, часи жорсткої реакції, дії Валуєвського циркуляру та Емського указу. Варто додати й російськомовне соціокультурне середовище рідної йому Слобожанщини. Тому всі його наукові здобутки стали результатом невтомної самоосвіти та саможертвності. Б. Грінченко був палким патріотом України, який присвятив свою діяльність просвітній роботі. На відміну від більшості відомих науковців, які винесли любов до народу, мови, багатогранної творчості й звичаїв з сім'ї, Б. Грінченко знаходив це в середовищі селян, слухаючи мелодичну народну мову, збираючи етнографічні та лексичні матеріали. Праці Грінченка, підготовлений і виданий "Словарь української мови" (1907-1909), ґрунтовні етнографічні та фольклористичні дослідження, переклади з інших мов, просвітницького змісту література сприяли всьому подальшому розвитку української науки і культури. Його шанували І. Франко, М. Коцюбинський, Леся Українка, П. Грабовський, М. Кропивницький, І. Левицький, Т. Зіньківський та інші видатні сучасники.

Складні життєві обставини, прагнення зрозуміти причини приниженого положення багатомільйонного українського народу та способи виходу з нього визначають напрями діяльності Б. Грінченка у подальшому. Вчителюючи майже половину свого трудового віку (із перервами з 1881 по 1893 рік) в селах Харківської і Катеринославської губерній, знайомлячись ще ближче з рідним народом, переймаючись його долею, Б. Грінченко продовжує збирати етнографічний та краєзнавчий матеріал. Його прагнення використати свої знання були відкориговані дійсністю. Вчителювати довелось в російськомовних школах Харківщини. Щоб мати змогу "...словом своїм рідним перемовитись... рідну пісню почути" наймав квартиру в іншому українському селі за кілька кілометрів від школи [10, с. 4], йому хотілось вчитися від народу мови, записувати фольклористичні та лексичні матеріали, придивлятися до народного життя [1, арк. 1].

Першою науково-популярною народопросвітньою розвідкою, написаною Б. Грінченком є "Про грім та блискавку", яка вийшла друком у Харкові 1883 р. у видавця Михайлова. Книжка є не великою за обсягом, проте покликана дати читачеві знання про природні явища – грім та блискавку. Автор зробив спробу вказати на хибність уявлень простих людей про ці природні явища як про кару Божу. На думку селян, пожежу, яку спричинила блискавка, не можна гасити, а це інколи призводило до значних пожеж, вигорання до половини села. Також тут подано імена дослідників, що вивчали ці явища (В. Франклін, де Рома), сутність і приклади поняття електричність, у яких предметах збирається найбільший електричний заряд, що саме несе небезпеку – грім або блискавка,

використано малюнки та доступні для розуміння приклади. Відзначимо важливість порад й застережень автора, покликаних навчити як урятуватись від блискавки.

Просвітного змісту література авторства Б. Грінченка у подальшому виходила друком у різних видавництвах Києва, Львова, Чернігова, Полтави, Одеси, Петербурзі під псевдонімами або без зазначення автора. Письменник мріяв скласти таку бібліотеку для простих людей, яка б допомогла здобути хоча б елементарну освіту.

Восени 1887 р. родина Грінченків приїздить до села Олексіївки (сучасна Луганська область), де відома освітня діячка і письменниця Христина Алчевська відкрила в маєтку чоловіка народну школу. Вона шукала нових вчителів-ентузіастів, так як була незадоволена навчальним процесом у школі. Спочатку селяни підозріло поставилися до нового вчителя, приглядалися. Їх дивувало, що вчитель з дружиною розмовляють “по-мужицькому”, “пішла по селу чутка, що якийсь чудний учитель приїхав і мабуть навряд чи буде з його пуття, мабуть він і сам нічого не знає, бо говорить по мужицькому. Та й сам мабуть з мужиків... кожному руку дає, кожному каже сідати на стілеці, а не говорить навстоячки біля порогу” – згадувала дружина Марія Грінченко [7, арк. 87]. Навчання у Олексіївській школі проводилося російською мовою, як і у всіх школах на підконтрольній царській Росії Україні, але учні розуміли, що вона не є рідною, а рідна – українська, яку вони отримали від батьків. Навчаючись за обов’язковою програмою, діти вчилися писати та читати й рідною мовою. Підручників для цього також не існувало, проте Б. Грінченко вирішив це питання у властивий йому спосіб: сам склав та розмалював перші книжечки “Буквар” та “Читанку”. Так буквар, став підручником для навчання власної доньки Насті і “...чужих дітей, бажаючи, щоб рідною мовою озивалася до їх наука” [6, с. 61].

“Українська граматика” складається з двох частин: букварної та розділу “Читання після азбуки”, а наприкінці вміщено методичну статтю “До вчителів”. Так, у методичних рекомендаціях вчителям Б. Грінченко радив відвести до 14 днів на добукварний період, а основним змістом роботи у цей період вважав аналітико-синтетичні вправи та написання елементарних малих букв. До всіх уроків слова підібрано здебільшого за принципом подібності, тобто вони відрізняються буквою або складом. Також було описану відому багатьом проблему невміння дитини злити один звук з іншим, що заважає гарному читанню [6, с. 64].

Варто наголосити й на правописних нормах, що їх використав Б. Грінченко, адже вони стали основою нового правопису, який було прийнято Російською Академією Наук для “Словаря української мови” [6, с. 63].

Гарно підібраним є дидактичний матеріал для письмових вправ і читання. Здебільшого використано зразки народної творчості, прислів’я та приказки, які містять багатовіковий досвід українського народу, мають влучне морально-етичне спрямування: хоч чоловік убогий, а слово його чисте; багато говориш – мало зробиш; кривда людська боком вилазить;

наука в ліс не заведе, а з його виведе; хто раз збреше, тому вдруге нема віри; матері ні купити, ні заслужити; Україна – наша мати; наша мова – не полова та ін. Вправи складаються з лексичного матеріалу й родинно-побутового характеру, що є добре відомим маленьким ученикам, а також враховано аспект патріотичного виховання: “Наша мила Україна – то наш рідний край. Українська мова – наша рідна мова”.

Частина, що йде після букваря також містить зразки фольклорних матеріалів й наповнена упорядником приказками, загадками, байками, народними піснями, оповіданнями та художніми творами Л. Глібова, П. Куліша, Т. Шевченка й власних Грінченкових.

Упродовж 1890-1891 рр. Б. Грінченко складає “Настину читанку”, матеріали якої лягли в основу читанки “Рідне слово” (1917). Ця робота також просякнута любов’ю до рідного народу, рідного слова, рідних традицій. Вона насичена зразками дитячого фольклору, піснями календарно-обрядового циклу, через які передаються естетичні та етичні ідеали, розкриваються світоглядні уявлення народу та характер. Орієнтуючись на найбільш значні досягнення української літератури для дітей, Б. Грінченко у читанці представив твори Т. Шевченка, Є. Гребінки, Л. Глібова, П. Куліша, М. Коцюбинського, М. Шашкевича. Міжпредметні зв’язки забезпечуються через поєднання навчання з формуванням знань про навколишнє, людину, морально-етичне та патріотичне виховання. Це можна побачити у текстах з елементами наукового стилю під назвами “Люди”, “Сім’я та родичі. Людські ім’я та прізвища”, “Частини людського тіла та людські почуття”, “Люди – брати”, “Праця”, “Наука”, “Дні, години, тижні, місяці, рік”, “Весна, літо, осінь, зима”, “Рослини” та інші.

Так, у розділі “Рідний край” Б. Грінченко вживає табуйовані на той час слова “Україна” та “український”: “Наша мова зветься українською мовою. Наша земля зветься Україною. Свою рідну українську мову ми любимо найбільше од усіх мов на світі... Але ми повинні і других усіх людей любити і поважати. А всім другим людям повинні робити добро” [12, с. 62]. Вплив на патріотичне виховання мали справити й такі влучні вирази як: “Слава не поляже, а розкаже, що діялось в світі”, “аша дума, наша пісня не вмере, не загине” та ін.

Ця книжечка також стала підручником для власної доньки, яка долучалась до рідного українського слова поруч із сільськими дітьми.

З палким бажанням допомогти дітям опанувати науку, вчитель друкованими літерами складав й інші книжки українською мовою, вважаючи, що читання поганих книжок та журналів несе велику шкоду. Завдяки вмінню враховувати особливості розвитку дітей, у шкільній комірчині було створено таємну бібліотеку, з якої діти отримували книжечки для читання як винагороду за гарні результати у навчанні. Так, у листі до В. Дубровського Б. Грінченко згадував, що в цій школі їм працювалося вільніше, могли, хоча й не відкрито, вчити українською мовою, мали чималу українську бібліотеку здебільшого рукописну, книжками якої користувалися учні [2, арк. 2].

Також учні багато допомагали своєму вчителю у збиранні етнографічного і фольклорного матеріалу, разом вони випускали рукописний журнал “Думка”, що зберігається в архіві Інституту рукописів Національної бібліотеки імені В. Вернадського НАН України. Журнал містить вірші, оповідання повчального змісту, казки, загадки [3]. Після шкільних занять Б. Грінченко з учнями вчили українські вірші, байки, вчилися писати рецензії на прочитанні книжечки, оповідання. Своїм учням Б. Грінченко пропонував як завдання записувати й потім розповідати про якийсь із жанрів народної творчості рідного краю, таким чином привчаючи дітей до вивчення фольклору. Згодом, дехто з них стали активними збирачами зразків народного фольклору (родина Познякових, П. Коновал, Я. Безинський). На зимові свята діти і їхні батьки приходили до вчителів колядувати і щедрувати, “вчителі тепер доступні, не горді” – казали про Грінченків. На прохання Б. Грінченка Х. Алчевська ялинкові подарунки для учнів зробила у вигляді стрічок у коси для дівчат, традиційних тканих поясів до одягу для хлопців.

Коли Б. Грінченко працював вчителем у селі Олексіївка й мав значний досвід у долатті теренів цензури й виданні книжок, він познайомився з українським меценатом Іваном Череватенком, що потім відіграє значну роль у виданні книг народопросвітнього характеру. У роботі з поширення книг рідною мовою для українців Б. Грінченко вбачав відродження національної свідомості, тому поширенню невідомої української книжки на селі він себе і присвятив, “...на село йдуть тисячі й десятки тисяч книжок, але московських і до того на 99/100 мерзенних. Українець – мужик, стріваючи українську книжку, страшенно дивується... С цього погляду я усяку укр[аїнську] книжку (аби... не було в її чого шкідливого)... вважаю за придбання чимале” [11, арк. 1].

Також у олексіївський період Б. Грінченком було підготовлено більше 30 рукописів з метою видати для дітей і народу серію книжок з казками, оповіданнями, збірників пісень [4, арк. 1-2 зв.], задля отримання хоча б елементарної загальної освіти [5, арк. 1]. З року у рік починають виходити випуски-“метелики”: “Веселий оповідач” (1888, 1893), “Казки та оповідання” (1890), “Царівна жаба” (1890), “Дівка чорнобривка і сорок розбійників” (1890), “Олексій Попович. – Мати-удова і три сини. – Сестра і брат” (1890), “Колоски” (1891) та ін., що викликало захоплення з боку відомих науковців та літературних діячів [13, с. 14]. Для Б. Грінченка на першому місці була робота, що базувалася на міцному ґрунті виховання рідною мовою. На думку дослідниці Н. Зубкової ідейне протистояння в площині національного виховання й стало однією з причин звільнення Б. Грінченка зі школи й переїзду до Чернігова [8, с. 81].

Також у цей період виходять друком науково-популярні книги Б. Грінченка “Серед Льодовитого моря. Оповідання” (1890), “Фінляндія і Сахара” (1892), “Князь Ігор. Оповідання про “Слову про полк Ігорів” (1892) у Львові.

У багатьох статтях і розвідках, зокрема, “Популярні книжки” (1891), “Наша байдужість” (1892), “Дещо про українські видання” (1892),

“Народопросвітні книжки” (1901), “Тяжким шляхом. Про українську пресу” (1906) питання просвіти автор ставить досить широко і включає питання формування народного світогляду, ознайомлення з ідеями кращих діячів, випуск народної політичної газети та ін.

Б. Грінченко-видавець мав не лише конкурувати з московськими “лубочними” виданнями, а й терпіти утиски від видавців-лубочників: “одні не хочуть видавати, бо кажуть, що не вигідно, а самі думають як автора обдурити (Губанов), другі – відмовляють через “відсутність” організації продажу в Україні (Ситін, Леухін), треті – не беруться із принципу, бо написано українською, інше діло, якщо перепишуть російською” [9, арк. 1]. Саме через такі обставини Б. Грінченко прийшов до висновку про необхідність відкриття українського видавництва “...в сусіди погано прохатись, треба своєї хати мати” [9, арк. 1 зв.].

Видавництво у Чернігові було відкрито у відповідності до заповіту І. Череватенка у 1894 р. Варто зазначити, що умови видавничої справи були несприятливі й жорсткі, у місті також не було українських книгарень, що ускладнювало реалізацію книг. Проте у період 1894 – 1900 роки у видавництві вийшло 46 назв книжок тиражем близько 170 тисяч примірників [8, с. 81], з яких п’ятнадцять упорядковано особисто Б. Грінченком. Видання цих книг кожного разу ставало справжнім подвигом, якщо згадати хоча б про діючі цензурні перепони.

У 1894 р. Б. Грінченко починає видання рукописного журналу для своєї доньки “Проліски. Настин часопис”. У кількох випусках знаходимо цікавий твір “День у римському цирку. Перероблено з В. Висноватова”, що згодом вийде під назвою “Страшні забавки. Оповідання про римський цирк” (1897). У цьому оповіданні розповідається про день у римському цирку, вказується на всеохоплюючу людську жорстокість та безжальність. Дається відповідь на запитання чому римляни стали такими жорстокими: спочатку, маючи не велику державу, вони були працьовитими і путящими, але потім – почали воювати з іншими народами, поневолювали їх, ставали над ними панами. У результаті частих воєн римляни й втратили співчуття, жалість, перетворились на звірів, тому й створювали такі страшні забавки. Це оповідання має гуманістичне спрямування, Б. Грінченко засуджує війни, жорстокість, любов до крові, наголошує на розвитку почуття любові та співчутті до інших.

Частину науково-популярних студій, художніх творів з рукописного журналу Б. Грінченко публікує у львівському журналі “Дзвінок”. Зокрема, оповідання “Кіт Петро”, казка “Ганнуся”, науково-популярні розповіді “Веселощі у птахів”, “Дощ, роса, іней, сніг, град”, “Хворі звірі”, “Море”, “Джеймс Несвіт” та інші.

Величезну роль Б. Грінченко відводить публікації етнографічно-фольклорних творів, адже народ є їх автором, вони містять народний світогляд, показують природні схильності українців, спонукають до любові. Дослідник вважав, що народові цікаво буде їх читати, це сприятиме збільшенню інтересу до книги. Серед видань чернігівського періоду, що знайшли значний відгук у наукових колах, варто відзначити праці “Живі

струни. Збірник пісень” (1895), три випуски “Этнографических материалов, собранных в Черниговской и соседней с ней губерниях” (1895, 1897, 1899), “Думи кобзарські” (1897), “Колоски” (1898), “Веселий оповідач. Двісті народних оповіданнів” (1898), “Каталог музея украинских древностей” (1900), збірник “Из уст народа. Малороссийские рассказы, сказки и пр.” (1900). Також було підготовлено збірку “Народні казки”, що за поясненням самого Б. Грінченка складалась з понад 50 народних казок, які раніше вже друкувались у різних етнографічних виданнях. Проте цензурою її не пропущено через мову написання – українську.

Також дослідник й педагог вдавався до переробки та перекладів народних творів. Так казка “Смілива дівчина” (1899) спочатку була видана П. Чубинським під назвою “Про Марусю, козачу дочку” (“Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край”, т. II, СПб., 1878). Величезною популярністю користувалась збірка “Книга казок віршем”, яку Б. Грінченко зміг видати у Львові (1894), Одесі (1896) та двічі у Києві (1914, 1917).

Готуючи окремі збірки художніх творів українських письменників Є. Гребінки, Т. Шевченка, М. Коцюбинського, Марка Вовчка, Ганни Барвінок, Б. Грінченко відводив їм велике значення у естетичному, емоційно-чуттєвому розвитку особистості.

Отже, видання дешевої популярної літератури для народу – художніх та фольклорних творів, науково-популярних та навчальних книжок, творів ужиткового та розважального характеру протягом життя та особливо у чернігівському українському видавництві, втілило в життя ідею Б. Грінченка зі створення української бібліотеки, долучення читачів до української книги та розвитку їх освіченості.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок. Надалі актуальними питаннями залишаються такі як: становлення і розвиток на українських землях педагогіки, історії, краєзнавства, бібліографії тощо, та визначення ролі і місця вченого в цих процесах. Також дослідження наукової спадщини Б. Грінченка сприятиме актуалізації в українській історіографії наукової діяльності та поглядів ще одного талановитого її представника, який значно збагатив вітчизняну науку своїм доробком.

Список використаних джерел:

1. Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України, ‘[Автобіографія Грінченка Бориса Дмитровича]. Написано олівцем. Є виправлення’, Ф. I. Од. зб. 32303, 5 арк.
2. Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України, ‘[Грінченко Борис Дубровському В.] Лист 2 листопада 1909 р. з Оспедалетті’, Ф. I. Од. зб. 32449.
3. Грінченко, БД., ‘Думка (журнал, який Б. Грінченко писав разом з учнями 1888-1889 рр. в Олексіївці)’, Ф. I. Од. зб. 31457, Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України, 83 арк.
4. Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України, ‘[Грінченко Б. Зінківському Т.]. Лист 1888.ІІ.27.’, Ф. III. Од. зб. 40815.

5. Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України, '[Грінченко Б. Зінківському Т.]. Лист б/д.', *Ф. III. Од. зб. 40796*.
6. Грінченко, Б., 1907. 'Українська грамати́ка до науки читання й писання', К. : Вік, 64 с.
7. Грінченко, ММ., 1922. 'Школи, де працював Борис Грінченко' [оповідання біографічного характеру], *Ф. I. Од. зб. 32541*, Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України.
8. Зубкова, НМ., 1994. 'Бібліотека і архів Б.Д.Грінченка як джерело з історії народної просвіти України кінця ХІХ – початку ХХ ст', *Дисертація кандидата наук*, Київ: Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, 180 с.
9. Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України, '[Ів. Перекотиполе]. Лист III. 1892 р.', *Ф. III. Од. зб. 41130*, 1 арк.
10. Козар, Л., 1996. 'Фольклористична діяльність Бориса Грінченка', *Народна творчість та етнографія*, № 2-3, С. 3-10.
11. Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України, '[Комарову Михайлу Федоровичу]. Лист II. 1890.', *Ф. III. Од. зб. 40924*.
12. Неживий, ОІ., 2003. 'Борис Грінченко: Вартовий рідного слова. Педагогічна спадщина та проблеми сучасної освіти', Луганськ: Знання, 124 с.
13. Франко, І., 1981. 'Наше літературне життя в 1892 році', *Зібрання творів: у 50-ти тт.*, Т. 29, К.: Наукова думка, С. 6-22.

References:

14. Instytut rukopysiv Natsional'noyi biblioteky im. V. Vernads'koho NAN Ukrayiny, '[Avtobiografiya Hrinchenka Borysa Dmytrovycha]. Napysano olivtsem. YE vypravlennya ([Autobiography Boris Dmitrievich Grinchenko]. Written in pencil. There are corrections)', *F. I. Od. zb. 32303*, 5 ark.
15. Instytut rukopysiv Natsional'noyi biblioteky im. V. Vernads'koho NAN Ukrayiny, '[Hrinchenko Borys Dubrovs'komu V.] Lyst 2 lystopada 1909 r. z Ospedaletti ([Grinchenko Boris Dubrovsky V.] Letter dated November 2, 1909 from Ospedaletti)', *F. I. Od. zb. 32449*.
16. Hrinchenko, BD., 'Dumka (zhurnal, yakyy B. Hrinchenko pysav razom z uchnyamy 1888-1889 rr. v Oleksiyivtsi) (Dumka (the journal Boris Grinchenko wrote with pupils from 1888-1889 in Alekseevka))', *F. I. Od. zb. 31457*, *Instytut rukopysiv Natsional'noyi biblioteky im. V. Vernads'koho NAN Ukrayiny*, 83 ark.
17. Instytut rukopysiv Natsional'noyi biblioteky im. V. Vernads'koho NAN Ukrayiny, '[Hrinchenko B. Zinkivs'komu T.]. Lyst 1888.II.27. ([Grinchenko B. Zinkivsky T.]. Letter 1888.II.27.)', *F. III. Od. zb. 40815*.
18. Instytut rukopysiv Natsional'noyi biblioteky im. V. Vernads'koho NAN Ukrayiny, '[Hrinchenko B. Zinkivs'komu T.]. Lyst b/d. ([Grinchenko B. Zinkivsky T.]. Letter b / d.)', *F. III. Od. zb. 40796*.
19. Hrinchenko, B., 1907. 'Ukrayins'ka hramatyka do nauky chytannya y pysannya (Ukrainian grammar to the science of reading and writing)', К. : Вік, 64 с.
20. Hrinchenko, MM., 1922. 'Shkoly, de pratsyuvav Borys Hrinchenko' [opovidannya bihrafichnoho kharakteru] (Schools where Boris Grinchenko worked" [biographical narrative]), *F. I. Od. zb. 32541*, *Instytut rukopysiv Natsional'noyi biblioteky im. V. Vernads'koho NAN Ukrayiny*.
21. Zubkova, NM., 1994. 'Biblioteka i arkhiv B.D. Hrinchenka yak dzherelo z istoriyi narodnoyi prosvity Ukrayiny kintsya KHIKH – pochatku KHKH st (Library and Archive of BD Grinchenko as a source of the history of national education of Ukraine in

- the late nineteenth and early twentieth century)', *Dysertatsiya kandydata nauk*, Kyiv: Natsional'na biblioteka Ukrayiny im. V.I. Vernads'koho, 180 s.
22. Instytut rukopysiv Natsional'noyi biblioteky im. V. Vernads'koho NAN Ukrayiny, '[Iv. Perekotypole]. Lyst III. 1892 r. ([Yv. Perekotypole]. Letter III. 1892)', *F. III. Od. zb. 41130*, 1 ark.
23. Kozar, L., 1996. 'Fol'klorystychna diyal'nist' Borysa Hrinchenka (Folklore Activities of Boris Grinchenko)', *Narodna tvorchist' ta etnohrafiya*, № 2-3, С. 3-10.
24. Instytut rukopysiv Natsional'noyi biblioteky im. V. Vernads'koho NAN Ukrayiny, '[Komarovu Mykhaylu Fedorovychu]. Lyst II. 1890. ([Komarova Mikhail Fedorovich]. Letter II. 1890)', *F. III. Od. zb. 40924*.
25. Nezhyvyy, OI., 2003. 'Borys Hrinchenko: Vartovyy ridnoho slova. Pedahohichna spadshchyna ta problemy suchasnoyi osvity (Boris Grinchenko: Ward native word. Pedagogical heritage and problems of modern education)', Luhans'k: *Znannya*, 124 s.
26. Franko, I., 1981. 'Nashe literaturne zhyttya v 1892 rotsi (Our Literary Life in 1892)', *Zibrannya tvoriv: u 50-ty tt., T. 29, K. : Naukova dumka*, S. 6-22.